

Boekbeoordelingen

Fundamenten voor taalbeschouwing. Een synthese van opvattingen over het gebruik van taalkundige kennis in het taalonderwijs. / Eva M. Tol-Verkuyl. Bussum : Coutinho ; 2001. –627 p.

Ook verschenen als proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 2001.
ISBN 90 6283 274 1 Prijs: € 43,-

In de herfst van 1996 besloot de toenmalige staatssecretaris Netelenbos dat het onderdeel taalkunde niet ingevoerd zou worden in het voortgezet onderwijs bij het vak Nederlands. Het gevolg van de beslissing van de staatssecretaris was dat het accent van de leerstof op taalbeheersing en taalvaardigheidstraining kwam te liggen. Ook kwamen er minder uren beschikbaar voor taal- en letterkunde. Natuurlijk is er geen neerlandicus die zal beweren dat taalvaardigheidsonderwijs onzin is, maar het opheffen van het onderdeel taalkunde was voor sommige neerlandici duidelijk een stap te ver. Voorbeelden van tegengeluiden zijn onder andere het proefschrift van Ton Hendrix, *Taalkunde getoetst*, dat een pleidooi is voor de invoering van taalkunde in de bovenbouw van havo en vwo en van recenter datum de actie 'Zorg om het schoolvak Nederlands' van de LVVN (Landelijke Vereniging Van Neerlandici).

Het proefschrift waarop Eva M. Tol-Verkuyl op 29 oktober 2001 in Nijmegen promoveerde, sluit aan bij de genoemde voorbeelden, maar waar anderen zich richten op het voortgezet onderwijs is Tols proefschrift in de eerste plaats een studie over de inhoud van het vak taalkunde aan de lerarenopleiding. Haar onderzoek poogt een basis te leggen voor taalbeschouwing op taalkundige grondslag. Die laatste toevoeging is niet overbodig want het begrip taalbeschouwing blijkt in de loop der jaren nogal uiteenlopende interpretaties te hebben gekregen. Als basis voor haar taalbeschouwing kiest Tol een functioneel discoursemodel waarin conceptuele kennis, omstandigheden waarin taal wordt gebruikt en de vormgeving van taaluitingen met elkaar in verband worden gebracht. Het gekozen standpunt houdt in dat de traditionele grammatica niet geschikt is om te voldoen aan de tegenwoordige eis dat je uit moet gaan van het taalgebruik. Door te kiezen voor een taalgebruiksgrammatica zou het volgens Tol mogelijk moeten zijn de tegenstrijdige belangen te verzoenen, die er bestaan in het taalonderwijs tussen grammaticaonderwijs en het onderricht in communicatieve vaardigheden. Kort gezegd komt het erop neer dat de formele taalbenadering oftewel de taalsysteemkennis wordt afgewezen en dat gekozen wordt voor een functionele taalbenadering, waarin kennis van de zinsgrammatica in functie staat van teksten. Ondanks het feit dat Tol de traditionele grammatica afwijst, omdat die in de loop van de tijd de band met de achterliggende taaltheorie heeft verloren, beschouwt zij Den Hertog als een voorbeeld, zoals blijkt uit de verantwoording.

De kernhoofdstukken van Tols boek zijn het eerste en het zevende. Na hoofdstuk 1, dat een uiteenzetting is van de denkbeelden die in het boek worden uitgewerkt, volgt een soort middenpaneel van groot formaat, de hoofdstukken twee tot en met zes. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de controverse in het Nederlands onderwijs die ertoe geleid heeft dat er een eenzijdige nadruk is komen te liggen op vaardigheden ten koste van taalkundige kennis. Dit is een informatief hoofdstuk voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het taalbeschouwingsonderwijs. Het derde hoofdstuk bevat Tols motivatie van de keuze voor taalgebruik als uitgangspunt voor taalonderzoek en taalonderwijs. De didactische en inhoudelijke vernieuwingen van het moderne vreemdetalenonderwijs en het onderwijs van Nederlands als tweede taal is het onderwerp van het vierde hoofdstuk. Recent taalbeheersingsonderzoek dat onder andere het beperkte belang van de traditionele grammatica zou hebben aangetoond, komt aan de orde in hoofdstuk vijf, waarna het tussendeel afsluit met een onderzoek in hoeverre de functionele grammatica bruikbaar is als voorstelling van de taalkennis van de taalgebruiker. Voor een uitgebreidere samenvatting van de hoofdstukken kan men terecht op de site van Neder-L (www.baserv.uci/~salemans/bulletin/2001/09/010925). Hier wil ik nader ingaan op de twee kernhoofdstukken.

Hoofdstuk 1 gaat over het funderen van het taalbeschouwingsonderwijs vanuit een functio-

nele taalbenadering hetgeen wil zeggen dat uitgegaan wordt van *discourse*. Deze term houdt in dat de basis van taalbeschouwing mondeling en schriftelijk taalgebruik is. Dit uitgangspunt sluit nauw aan bij recente vormen van tekstbeschouwing, maar het accent ligt anders en wel op de vraag op welke wijze taalbeschouwing bijdraagt aan de ontwikkeling van taalkennis in dienst van taalvaardigheids-bevordering. Taalkennis en taalgebruik zijn nauw met elkaar verbonden. In een gesprek komen steeds drie aspecten naar voren waaruit die nauwe samenhang blijkt:

- de wijze waarop een taalgebruiker rekening houdt met zijn gesprekspartner/lezer bij de verankering van de boodschap in de context (de deiktische vormgeving);
- de wijze waarop een taalgebruiker zijn thema uitwerkt (de thematische vormgeving);
- de structurering van de boodschap op lokaal en tekstueel niveau (de structureel-relationale vormgeving).

Het zijn deze drie dimensies die de taalkundige coherentie van een gesprek of tekst bepalen. Door de inbedding in een situatie of context behoeven niet alle drie de aspecten expliciet tot uiting komen. Er bestaat in elke taalgebruikssituatie een subtiel evenwicht tussen wat wel en wat niet verbaal moet worden uitgedrukt en dat gegeven is een belangrijk aspect van iemands taalbeheersing. In een discoursebenadering is taalbeschouwing dus vooral gericht op de coherentietypen en de wisselwerking ervan. De taalgebruiksgrammatica wordt gerelateerd aan het functionele discoursemodel.

Het didactische uitgangspunt daarbij is functioneel taalbeschouwingsonderwijs, dat dienstbaar is aan poëzieanalyse, literaire tekstanalyse en wordt geïntegreerd met mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid. Volgens deze opvatting zijn de linguïstische middelen die een tekst coherent maken voor gesproken en geschreven tekstgenres gelijk, al voegt Tol er wel aan toe dat het socioculturele complex bij mondeling taalgebruik van een grotere invloed is dan bij schriftelijk taalgebruik. Niet de zin, maar de uiting fungeert hierbij als kleinste analyse-eenheid. De taalbeschouwingsdidactiek dient te zijn gericht op het ontwikkelen van de interne taalgebruiksgrammatica en op het bewust worden en ontwikkelen van de gebruiksmogelijkheden van de taalkennis. Het taalbeschouwingsmodel dat in 1.5 wordt gepresenteerd heeft de vorm van drie elkaar omsluitende cirkels. De kleinste cirkel is het centrale echelon en representeert het taalbeschouwingsonderwijs in het voortgezet onderwijs, de middelste cirkel vertegenwoordigt het niveau van taalbeschouwing op de lerarenopleidingen en de buitenste cirkel geeft de linguïstische kennis weer waarover de docent dient te beschikken. Het model is in zeven segmenten verdeeld die elk een niveau van linguïstische kennis symboliseren.

Hoe het discoursemodel in de praktijk gebruikt kan worden demonstreert Tol aan de hand van enkele voorbeelden van gespreks- en tekstanalyse. Deze analyses moeten aantonen dat linguïstische kennis en taalbeschouwing elkaar veronderstellen en vooral dat het mogelijk is taalbeschouwing en tekstbeschouwing met elkaar te verweven.

Het hoofdstuk sluit af met een paragraaf over de mogelijke inrichting van de taalgebruiksgrammatica en hoe deze grammatica zich verhoudt ten opzichte van de traditionele. Een belangrijke vooronderstelling van de taalgebruiksgrammatica is dat gesprekken en teksten verankerd zijn in een socioculturele context en dat elke vorm van taalgebruik daardoor domein-gebonden is. Voor haar opvatting van betekenis heeft dat bijvoorbeeld als consequentie, dat Tol uitgaat van een sobere betekenis van lexicale eenheden waaraan vervolgens ruime gebruiksmogelijkheden worden toegekend. De gekozen uitgangspunten leiden tot een indeling van woorden vanuit een discourseperspectief. In grove lijnen komt die indeling neer op een driedeling:

1. overwegend lexicaal gebruikte woorden zoals zelfstandig naamwoord, het eigenschapswoord (traditioneel bijvoeglijk naamwoord), werkwoord en bijwoorden die omstandigheden noemen;
2. semilexicale woorden zoals relationele bijwoorden, hoeveelheidswoorden (traditioneel het telwoord) en relatiewoorden (traditioneel voorzetsel en voegwoorden)
3. verwijzende woorden zoals lidwoorden, verwijzende woorden (traditioneel persoonlijke, onbepaalde voornaamwoorden etc.) en vragende woorden.

De vraag is wat de meerwaarde is van deze indeling van de woorden is ten opzichte van de traditionele. Enerzijds blijft kennis van de traditionele terminologie een voorwaarde, terwijl aan de andere kant de hier gepresenteerde indeling een nogal geforceerde indruk maakt. Een goed voorbeeld van die geforceerdheid is de benaming eigenschapswoord voor wat traditioneel het bijvoeglijk naamwoord heet. Neem een eenvoudige woordgroep als 'de boze man'. In de terminologie van Tol is 'boze' in deze constructie een eigenschapswoord. In dit verband is dat een ongelukkige benaming, omdat het hier niet gaat om een eigenschap van de man maar veel eerder om een tijdelijk toestand.

Voor een indeling van de woordsoorten die duidelijk breekt met de traditie, zou een veel uitgebreider onderzoek nodig zijn, waarbij het nog maar de vraag is of een indeling van de woorden op een discoursebasis überhaupt mogelijk en zinvol is. Daarvoor is het nodig veel meer ervaring op te doen met de taalgebruiksgrammatica, ervaring die op de langere termijn wellicht leidt tot een andere indeling van de woorden. Op dit moment heeft het loslaten van de traditie meer nadelen dan voordelen voor het onderwijs. Men hoeft alleen maar te denken aan het gebruik van een woordenboek of een naslagwerk als de ANS. Dat spreektaaluitingen dan voorlopig lastig te beschrijven blijven, lijkt me minder bezwaarlijk.

Zoals gezegd vormt het zevende hoofdstuk samen met het eerste de kern van het boek. Tol geeft in dit hoofdstuk haar taaltheoretische en didactische denkbeelden over taalbeschouwing weer. De basis voor de didactische uitwerking is het model van de taalgebruiksgrammatica. Dat model moet de kennis van de taalgebruiker representeren en geeft tevens een voorstelling van het gebruik van die kennis. Het bevat een kennisdeel dat op zijn beurt uiteenvalt in een collectief en een individueel deel. Op die manier wordt verantwoord dat er in een communicatieve situatie steeds sprake is van meerdere soorten kennis, namelijk situationele kennis, kennis van de wereld en taalkennis. Dit deel werkt weer nauw samen met het procesdeel waarin naast de tekstuele module de taalmodule is opgenomen. De taalmodule op zijn beurt bevat zelf ook weer drie onderdelen, (i) het geactiveerde mentale lexicon, (ii) het formele regeldeel en (iii) het strategisch deel. Dat procesdeel is strikt genomen de taalgebruiksgrammatica. Tezamen zorgen de genoemde delen voor de uitvoer van de grammatica, te weten de uiting die deel gaat uitmaken van de communicatieve situatie en/of tekstuele samenhang.

Het procesdeel bevat dus elementen die afkomstig zijn uit de formele taalkunde. Dat is ook moeilijk anders denkbaar, want ook een taalgebruiksgrammatica kan niet om het formele deel van de grammatica heen al was het alleen maar vanwege het simpele feit dat niet iedere openvolging van woorden in een taal een grammaticale uiting oplevert. Maar aan het centraal stellen van de uiting als eenheid van taalbeschouwing kleven ook een aantal bezwaren.

Zo valt de klankleer in het geheel buiten de taalgebruiksgrammatica, wat eigenlijk merkwaardig is als je constateert dat de uitspraak een van de belangrijkste aspecten is bij de beoordeling van iemands taalgebruik. Dat de beoordeling van iemands uitspraak in belangrijke mate bijdraagt aan het al dan niet slagen van een 'uiting' is een wijdverbreid inzicht. Maar ook accent en intonatie blijven op die manier onbesproken. Voor een grammatica die uitgaat van *discourse* is het weglaten van deze aspecten van taalgebruik niet te verdedigen. Of de klankleer al dan niet onderdeel moet uitmaken van het programma van de lerarenopleiding wordt evenmin duidelijk.

Een vergelijkbare opmerking kan gemaakt worden voor de morfologie. In de taalgebruiksgrammatica is het mentale lexicon dat deel van de taalmodule dat door een referentiedomein *geactiveerde* (cursivering Tol) woordkennis bevat. Het lexicon bevat in deze context vooral kennis van semantische aard. Deze visie op het lexicon is wel erg restrictief en sluit niet aan op de taalkundige theorievorming in de laatste decennia, waarin categoriale status van woorden en woordvormingregels centraal staan. Weliswaar wordt er kort ingegaan op het systeem van de woordvorming maar daarbij valt de nadruk veel meer op de uitzonderingen dan op de regelmatigheden. Die uitzonderingen moeten aantonen dat er vaak een niet herkenbare logica schuilgaat achter woordvorming. Weliswaar is er in de theorievorming aandacht voor de eigen betekenisontwikkeling van samenstellingen, maar het is wat overdreven te stellen dat het proces van woordvorming een grote verzameling uitzonderingen vormt. Ik denk bijvoorbeeld aan de generalisatie van de rechterkanthoofdregel voor samenstellingen en afleidingen.

Wat de syntaxis betreft, gaat Tol in haar model uit van een tweedeling, een formele component en een strategische component. De formele component formeert de basispatronen in taal. Het basispatroon wordt opgevat als een neutrale zinsvorm waarin de eerste roldrager op

de eerste zinsplaats staat en de subjectsfunctie heeft. Zinnen vormen op hun beurt weer de uiting maar zij lenen zich wel voor aparte taalanalyse vooral in complexe en ondoorzichtige uitingen. Blijkbaar is de uiting dan toch niet in alle gevallen de ideale eenheid in de taalgebruiksgrammatica. Ook zou het, zeker in een model van de grammatica dat het taalgebruik als uitgangspunt neemt, interessant geweest zijn, wat meer te vernemen over het begrip 'neutrale zinsvorm'. Bestaat zo'n vorm in het taalgebruik of is het alleen maar een descriptieve notie?

Het strategische regeldeel omvat de linguïstische strategieën hier opgevat als contextafhankelijke regels die in de vormgeving de invloed van de socioculturele, situationele en contextuele factoren verantwoorden en verklaren waarin de uiting afwijkt van de neutrale zinsvorm. Hoewel Tol zich baseert op de functionele grammatica is het niet zo moeilijk in deze tweedeling een afspiegeling van diepte- en oppervlaktestructuur te zien. Alleen wordt hier de suggestie gewekt dat de linguïstische strategieën zich door hun contextafhankelijk karakter zouden onttrekken aan de formele regels, wat toch betwijfeld moet worden. Zo bezien kan de conclusie niet anders luiden dan dat door het streven van het samengaan van taal- en tekstbeschouwing de formele grammatica een behandeling krijgt die het inzicht in de taalregels niet vergroot. Dat geldt met name voor de onderdelen klank- en vormleer en in iets mindere mate voor de syntaxis.

Na dit hoofdstuk volgt hoofdstuk acht nog als een soort toegift. Dit deel is helemaal gewijd aan de opvattingen van Van Calcar, die Tol vergelijkt met de door haar ontwikkelde ideeën. Het is bekend dat Van Calcars ideeën sterk door het marxisme waren beïnvloed. De conclusie van Tol dat juist die marxistische stellingname van Van Calcar geleid heeft tot een blikvernaauwing die voor het taalonderwijs ernstige gevolgen heeft, kan niet echt verrassend worden genoemd vanuit een hedendaags perspectief. Slechts weinigen zullen vandaag de dag hun onderwijsideeën nog willen baseren op de marxistische ideologie. Die constatering betekent dat het hoofdstuk wellicht interessant is als historische aanvulling, maar zij benadrukt in zeker opzicht ook de overbodigheid ervan.

De voor de hand liggende vraag is natuurlijk of het taalbeschouwingsonderwijs nu op de door Tol geschetste wijze moet worden ingericht en of er dan sprake is van een aanmerkelijke verbetering ten opzichte van het huidige taalkundeonderwijs. Is het nu werkelijk zo de traditionele grammatica niet langer geschikt is om te worden onderwezen op de lerarenopleiding? Ik denk het niet en wijs in dit verband op de onlangs verschenen *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht* (Den Haag, 2001) van de hand van Wim Klooster. In deze grammatica wordt aangetoond dat het heel goed mogelijk is om nieuwe taalkundige inzichten in te bedden in het traditionele begrippenapparaat en dat men niet hoeft te aarzelen om traditionele concepties die achterhaald zijn overboord te gooien. Een bijkomend voordeel van een dergelijke traditionele grammatica is dat zij 'het geheel [is] van termen en begrippen dat didactische en wetenschappelijke publicaties over grammatica heden ten dage delen, en dat min of meer los gezien kan worden van enigerlei specifieke linguïstische theorie' (Klooster 2001:). Hieruit blijkt niet alleen dat de traditionele grammatica in algemene zin het contact met de taaltheorie heeft weten te behouden zonder dat zij gekozen heeft voor een specifieke linguïstische theorie, maar ook dat zij in staat is gebleken nieuwe inzichten te incorporeren. Mocht overigens blijken dat deze vorm van traditionele grammatica te hoog gegrepen is voor de moderne lerarenopleiding dan zal de taalgebruiksgrammatica zoals die door Tol beschreven is in haar boek, naar alle waarschijnlijkheid in de praktijk op dezelfde bezwaren stuiten, namelijk dat ze te ver weg staat van de studenten. De keuze voor een dis-coursebenadering kan dat bezwaar niet opvangen.

Dat alles neemt niet weg dat Eva Tol-Verkuyl een interessant boek heeft geschreven, dat een grondige reflectie is op hetgeen er op de lerarenopleiding aan de orde moet komen bij het vak taalkunde. Het is omvangrijk boek waarin een grote hoeveelheid literatuur is verwerkt. Overigens is die omvang de oorzaak van het feit, dat het boek niet altijd even transparant is. De gekozen presentatie van twee kernhoofdstukken met een tussenstuk maakt het voor de lezer niet altijd eenvoudig het betoog te volgen en ook de stijl is niet overal even helder te noemen. Wel geeft de studie een goed beeld van de geschiedenis van het taalbeschouwingsonderwijs in Nederland. Dat zij docente is geweest aan de lerarenopleiding komt herhaaldelijk naar voren, onder andere wanneer zij stelt dat de leraren breed opgeleid moeten zijn om in staat te zijn de lessen taalbeschouwing op een adequate wijze te verzorgen. Juist op die lerarenopleidingen is

de laatste jaren een ontwikkeling te zien geweest van minder vakinhoud en meer didactische vaardigheden. Wat dat laatste betreft wil ik met instemming de zesde stelling bij dit proefschrift aanhalen. Die luidt: 'De beoogde kwaliteit van de toekomstige (taal)docent vereist dat er in het curriculum van de professionele lerarenopleiding evenwicht bestaat tussen praktijk en vakinhoudelijke kennis'. Met haar boek heeft Tol een belangrijke bijdrage geleverd om het inhoudelijke debat over het vak taalkunde te gaan voeren. En dat debat is hard nodig.

Jan Kleineprier

De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad': een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden / door Jozef Van Loon. - Gent : Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2000. - 277 p. : ill. ; 24 cm. - (Studies op het gebied van de cultuur in de Nederlanden ; nr. 1)
ISBN 90-72474-30-9 Prijs: € 23,-

Zoals de naam van de nieuwe reeks waarin dit boek als eerste deel verschijnt al aangeeft, gaat *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'* niet over taal en taalkunde alleen. De auteur wil laten zien hoe onderzoek op het gebied van de diachrone semantiek een bijdrage kan leveren aan de mediëvistiek, meer bepaald aan de sociaal-economische geschiedenis. Van Loon begint met aan te geven dat er nog maar weinig studies als deze zijn (p. 13) en eindigt met de opmerking dat hij zijn doel bereikt acht 'als het werk ertoe heeft bijgedragen de aandacht te vestigen op het grote belang van de taalkunde voor de mediëvistiek en de archeologie' (p. 215).

De auteur presenteert een beschrijving van de woorden die vanaf de Oudgermaanse periode tot omstreeks 1100 in de Nederlanden gebruikt werden voor één 'begrip', te weten 'stad'. In verschillende regio's en in verschillende perioden werden verschillende woorden voor het begrip 'stad' gebruikt. Hoe hebben die elkaar afgelost? Hoe werden verschillende woorden voor hetzelfde begrip naast elkaar gebruikt, was er een betekenisverschil of leidde het naast elkaar bestaan van meerdere woorden voor hetzelfde begrip tot betekenisdifferentiatie, en hoe verliep dat proces? Al deze vragen komen aan de orde.

Juist omdat de auteur een tijdperiode bestudeert waaruit alleen fragmentarisch taalmateriaal is overgeleverd, moet hij zich terdege op de hoogte stellen van de kennis uit andere disciplines, zoals de archeologie, numismatiek, (rechts)geschiedenis, paleografie, etc. In de hoofdstukken die volgen besteedt hij dan ook uitvoerig aandacht aan informatie uit die vakgebieden en door de taalkundige gegevens daarmee te combineren, komt hij steeds tot zeer interessante hypothesen of conclusies. Zo laat Van Loon in hoofdstuk 2, 'Burg', aan de hand van archeologische gegevens zien dat het Germaanse woord *burg* aanvankelijk verbonden werd aan vestingen op hooggelegen, strategische plateaus. Vervolgens beschrijft hij hoe de betekenis '(berg)vesting' overgaat in 'stad'. In hoofdstuk 3 komt het Latijnse *burgus* aan de orde, en dat leidt tot enkele mooie paragrafen over namen met dit woord als tweede lid in Gent, Brugge en Brussel. Aan de hand van één naam, *oudburg* (in de vorm *oude-* of *oudenburg*, waarbij het flexieverschil in het eerste lid een belangrijke gegeven voor datering is), gaat Van Loon op zoek naar de complementerende naam – daar waar een 'oude burg' was, moet ook een nieuwe burg geweest zijn. De resultaten van deze zoektocht zijn van belang voor de middeleeuwse stadsgeschiedenis.

In hoofdstuk 4 komen *port* en *portus* aan de orde, en in hoofdstuk 5 *wik* en *vicus*. Hoofdstuk 6 beschrijft de semantische ontwikkeling van *stad*, *villa* en *civitas*. Een van de (vele) interessante dingen die Van Loon in dit hoofdstuk beschrijft is de betekenisdifferentiatie die tot stand kwam tussen *stad* en *port*: *stad* ging een grote stad aanduiden, terwijl *port* gebruikt werd voor een kleine stad. Iets vergelijkbaars stelt hij vast voor *-sele* en *-heem*: plaatsnamen eindigend op *-sele* lagen waarschijnlijk in een parochiekern, terwijl die op *-heem* meer in de periferie voorkwamen.

Stad blijft in de aandacht in hoofdstuk 7, waar de vormvarianten van dit woord aan de orde komen. Hierbij gaat Van Loon regelmatig in discussie met A. Marynissen, die dit woord ook uitvoerig behandelt in haar proefschrift *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands* (1993/1996). Het zal niet voor elke lezer duidelijk zijn dat de discussie die